

EESTI METSHALDJAS

Aino Laagus

O. Loorits peab usku loodushaldjatesse surnute- ja nõidadeusu kõrval eesti ehtsa rahvaomase mütoloogia aluseks. Kõige elujõulisemana eralduvad loodushaldjausekumuste hulgest metshaldjaga seotud kujutelmad /6/. Alljärgnevalt peatutaksegi lähemalt eesti metshaldjausekumustel. Analüüsiks on kasutatud 108 vastavaid kujutelmi kirjeldavat teksti, mille originaalid asuvad ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas.

1. Metshaldjatekstide üldiseloomustus

Haldjakujutelmi on kirjalikult fikseeritud vormiliselt väga labiilses žanris, uskumuslikes jutustustes. Uurijale on teada ainult üks imelise süžeeaga muinasjutt, kus figureerib müütilise tegelase haldjas (E 12374/79 — Tapa 1894) /5/. Tavaliselt on aga kujutlused haldjast sõnastatud sisult varieeruvate ja vormilõtvade jutustustena. Muutuvateks ja omavahel asenduvateks elementideks on haldja kuju, atribuudid ja epiteedid, mis haldjat iseloomustavad, kohad ja situatsioonid, milles haldjas end kogejale ilmutab. Haldjatekstides ei esine süžeeilisi ja stiililisi stereotüüpe. Väga iseloomulikuks on muinasjuttudele omaste traditsiooniliste vormelite puudumine /11/. Traditsiooniliste vormelite olulisemaks funktsiooniks on juhtida kuulajate tähelepanu teatamissituatsioonile /3, lk. 406, 411/, määrata ära kõneleja suhtumine kõnealisesse, näiteks rõhutada selle tõepäratust ja usutamatus. Eesti metshaldjatekstidel aga ei ole omaette staatust, sest puuduvad vahe-märgid ja eralduspiirid, mis tõstaksid metshaldjajutte esile muudest teadetest. Võib arvata, et tavalistes tingimustes ei erineanud haldjajutud muudest kõnelustest inimeste vahel, erilise varjundi võis anda teates sisalduv üleloomulikkus. Kuid tuleb arvestada, et traditsioonilises keskkonnas oli üleloomulikkusel kindel eeldatav koht inimeste maailmapildis ja teatud ootus ning soov seda kogeda /2, lk. 110; 7, lk. 113/. Kõneleja ja kuulaja suhtumine metshaldjateadetes oli usaldav: kõnealisesse suhtuti kui faktiliselt aset leidnud asjadesse. Teadetes kirjeldatavad sündmused

olid ise väga lähedased reaalelulistele argisündmustele. Haldjakogemus on peaaegu alati edasi antud kui juhtum, mis on toimunud kollektiivi reaaliikmega, kas kõneleja endaga, jutustaja sugulase või tuttavaga. Üsna tihti on isegi võimatu vahet teha, millal argielu banaalne juhtum muutub kohtumiseks üleloomulike jõududega, mis ilmutavad ennast inimesele küllalt tavapärastes, ainult veidi ebaharilikes vormides. Ilmselt ei olegi piir argise ja püha, oma ja võõra, kodu ja metsa vahel jäigalt määratletav, sest traditsioonilises kultuuris elava inimese teadvuses oli maailm ebapüsiv ja labiilne, igal sobilikul hetkel valmis muutma oma kuju. Ka kõige tuttavlikum ja kodusem situatsioon võis järsku pahunepidi pöörduda ilmutamaks oma võõrast, üleloomulikku palet. Haldjakogemuste lähedus reaalelule (tuleb tunnistada, et inimesed tõesti nägid ja reaalselt psühholoogiliselt elasid üle haldjaga kohtumist) tingib ka jutustuste vormilise lihtsuse.

2 Uurimismenetlusest

Haldjatekstide spetsiifiliseks ja määravaks jooneks ei ole mitte jutustuse stiil või vorm, vaid tekstis sisalduv teade. Teated kirjeldavad kas põhimõtteliselt võimalikke või reaalseid situatsioone, milles kogetakse üleloomulikku olendit — haldjat. Tekstides võivad varieeruda tingimused, asjaolud, mille korral toimub haldjakogemus, kuid need muutuvad tingimused manifesteerivad üht üldist situatsiooni, võimalust tajuda haldja olemasolu. Situatsioon, milles inimene kontakteerub haldjaga, ongi haldjatekstide muutumatuks ja püsivaks tuumaks /3, lk. 406/. Viidatud artiklis on esitatud põhimõtted situatsioonianalüüsi kohta, mis võimaldab kirjeldada metshaldjatekste lähtudes haldja kogemise situatsioonist. Situatsioonianalüüsi käigus jagatakse tekstis kirjeldatav tegevussituatsioon teda moodustavateks komponentideks. Esmaselt eraldatakse välja sellised komponendid nagu tegevus, kogeja, haldjas, aeg, ruum jne. Seejärel süvendatakse täpsema kirjelduse saamiseks klassifikatsiooni, jagades näiteks haldja alakomponentideks, nagu nimi, kuju, atribuudid, epiteedid jne. Seega kujutab situatsioonianalüüs klassifikatsiooni, mis püüab haarata kõiki situatsiooni osasid, eraldades neid välja kas abstraktsemate või konkreetsemate tunnuste alusel. Sellise klassifitseerimise ülesandeks on teha võimalikuks võrrelda kahte erinevat metshaldjateksti. Kui ühes tekstis on öeldud, et haldjal oli puukübar peas ja teises tekstis on öeldud, et vanataadil oli seljas «vana kasukanäru», siis on need kaks detali võrreldavad vaid siis, kui me võrdleme neid soomõiste — haldja riietus — vahendusel. Seega on situatsioonianalüüsi ülesandeks kirjeldada ühtselt aluselt kõiki haldjatekste ja leida neid kõiki tervikuna iseloomustav ühtne osa.¹

¹ Samu põhimõtteid ja eesmäärke taotleb nn. korpusanalüüs (vt. 2, lk. 129—130).

3. Tekstide valiku iseloomustus.

Haldjatekstiks võib pidada vaid sellist teksti, milles kõneleja on teadlikult ja eksplitsiitselt mingit sündmust, situatsiooni või siis konkreetset tegelaskuju nimetanud haldja nimega. Haldja nime all mõeldakse nimekujusid, mis lähtuvad tüvedest /h/al-, /h/ald- ja /h/alg- ja mida kõneleja on otseselt jutustuse käigus nimetanud. Nii rangest ja formaalsest kriteeriumist on lähtunud eelkõige sellepärast, et mitte korrata varasemate uurijate vigu. Nii näiteks ei lähtunud M. J. Eisen ja O. Loorits mitte sellest, mida inimesed, uskumuste esmased kandjad, haldjaks nimetasid, vaid oma üldisemast interpretatsioonist, mille kohaselt haldjas oli sünonüümiks eestlaste maailmapildile looduse suhtes. Antud töös peetakse haldjaskumusteks vaid neid kujutlusi, mida kõnelejad on ise teadlikult seostanud haldja nimega ja peavad neid tõeseks /1, lk. 208/. Väljapoole antud töö raame jäävad ka haldjakujutelmadega sisult ja motiividelt väga sarnased kujutlused, mis liituvad haldjast erinevate tegelaste nimetustega (näit. metsaneiu, metsavaim, kurat, külmking jt.).

/h/al-, /h/ald- ja /h/alg- tüvedest lähtuvad haldja nimetused on levinud eelkõige Viru-, Järva- ja Harjumaal. Selleks, et vältida juhuslikuma iseloomuga kõrvalmõjusid ja kujutelmade võimalikke moonutusi, mis on tingitud mingi uskumuse (või ainult nimetuse, nimekuju) levikuga naaberladele, on uurimisainet piiratud ka geograafiliselt. Vaatluse alla tulevad seega vaid teated, mis on kogutud Viru-, Järva- ja Harjumaal. Kokku analüüsitakse 108 teksti, milles ühe tegelasena figureerib haldjas.

4. Eesti metshaldjas: tekstide iseloomustus.

Alljärgnevalt tuuakse loendina situatsiooni erinevad komponendid, mis leiduvad ülalmainitud 108 metshaldjatekstis. Teksti-reaalid on jaotatud järgmistesse suurematesse temaatilistesse rühmadesse:

- 1) tegevuse, sündmustiku toimumise aeg;
- 2) tegevuskoht (ruum, kus toimuvad sündmused);
- 3) tegija (kogeja);
- 4) haldjas.

A e g

Erinevalt muinasjutulisest ja mütoloogilisest ajast («siis, kui puud kõnelesid», «kui loomad veel kõnelesid» jne.) toimub sündmustik metshaldjatekstides reaalses ajaloolises ajas: kas jutustaja eluajal või lähemas minevikus. Analüüsitava materjali hulgas on 31% tekste, kus esineb ajaline määratlus.

- 1) enne päeva tõusu — H II 39, 633/4 (657) — Koeru (1892);
- 2) esmaspäeva hommikul — E 14571 (2) — Ambla (1895);
- 3) pühapäeva hommikul — ERA II 13, 182/3 (2) — Simuna (1929);
- 4) päeval — ERA II 18, 510 (12) — Harju-Jaani (1929);

- 5) õhtul — ERA II 38, 699/701 (13) — Vaivara (1931); E 21214 (1) — Haljala (1895); E 39288 — Rakvere (1899); EUS VII, 2004/5 — Väike-Maarja (1910); H II 53, 372 (2) — Väike-Maarja (1895); E 30507 (8) — Kose (1897);
- 6) neljapäeva õhtul — H II 39, 919/20 (904) — Koeru (1892);
- 7) laupäeva õhtul — EStK 27, 101/2 (8) — Koeru (1925); E 33784/5 (1) Jüri (1897);
- 8) sügisel pimedal laupäeva õhtul — E 33787/8 (4) — Jüri (1897);
- 9) pühapäeva õhtul — H III 12, 80 (2) — Jõhvi (1892); ERA II 37, 541/2 (5) — Jõhvi (1931);
- 10) kolmekuningapäeva õhtul — ERA II 38, 247/8 (34) — Väike-Maarja (1931);
- 11) öösel — E 34352/3 (2) — Rakvere (1897); E 41599/600 (3) — Rakvere (1901); H II 65, 187/8 (2) — Rakvere (i. a.); EUS VII 646/7 (10) — Simuna (1910); ERA I 19, 116/7 — Kose (1929); II 19, 118/9 — Kose (1929); ERA II 19, 123/4 — Kose (1929); ERA II 19, 489/92 — Juuru (1929); ERA II 24, 528 — Türi (1930);
- 12) kuivalgel — EStK 31, 77 (2) — Viru-Jaagupi — 1925);
- 13) pühapäeval — EStK 27, 89 (3) — Koeru (1925);
- 14) ristepäeval — EStK 37, 11/2 (13) — Keila (1926);
- 15) «2–3 nädalat enne Jaani» — H II 39, 633/4 (657) — Koeru (892);
- 16) 75 aastat tagasi — E 50573 — Kuusalu (1917);
- 17) kevadel — H II 11, 782/3 (5) — Väike-Maarja (1889); ERA II 38, 285/6 (18) — Väike-Maarja (1931);
- 18) sügisel ajal — ERA II 20, 608/9 (44) — Jüri (1929);
- 19) talvel — E 44689/90 — Kuusalu (1904).

Ajalise määratluse funktsiooniks näib olevat kirjeldatava tegevuse seostamine mingi konkreetse ajaloolise ning reaalse ajalõiguga (alates suurematest lõikudest, nagu aasta või aasta-aeg, lõpetades päevaga). Kõige sagedasemaks ajaliseks määratluseks on õhtu ja öö, mis näivad soodsamatena haldjaga kohtumiseks.

Ruum

Tegevuse ja situatsioonide määratlus ruumis on märksa olulisem kui sündmustiku sidumine mingi ajalõiguga. Mitmed uurijad on märkinud, et ruumilised suhted ja ruumelemendid moodustavad jutustava folkloori semantikas olulise koha [10, lk. 40, 8, lk. 168 jj., 9]. Kõik tegevused, sündmused ja haldjanägemused toimuvad kas suuremal või vähemal määral konkretiseeritud ruumipunktis. Alljärgnevalt tuuakse loetelu tegevuse ruumilistest määratlustest. Suuremas osas tekstides (s. o. 81 teates, mis moodustab 75% kõigist uuritavatest tekstidest) võis sedastada selgelt sõnastatud viiteid ruumile, kus toimub haldjaga kohtumine.

- 1) metsas — ERA II 38, 699/701 (13) — Vaivara (1931); H III 12, 80 (2) — Jõhvi (1892); ERA II 37, 541/2 (5) — Jõhvi (1931); ERA II 28, 613 (46) — Viru-Nigula (1930); E 34352/3 (2) — Rakvere (1897); E 39288 — Rakvere (1899); E 41599/600 (3) — Rakvere (1901); ERA II 38, 382/3 (4) — Viru-Jaagupi (1931); ERA II 38, 554 (50) — Viru-Jaagupi (1931); E 39097 — Simuna (1899); ERA II 12, 378/9 (11) — Simuna (1929); ERA II 13, 182/3 (2) — Simuna (1929); ERA II 13, 331 (1) — Simuna (1929); H II 11, 782/3 (5) — Väike-Maarja (1889); H II 53, 44 (3) — Väike-Maarja (1895); H II 53, 372 (2) — Väike-Maarja (1895); E 60845 (59) — Väike-Maarja (1927); ERA II 38, 193/4 (59) — Väike-Maarja (1931); ERA II 38, 240/1 (26) — Väike-Maarja (1931); H II 39, 631/2 (655) — Koeru (1892); H II 39, 633/4 (657) — Koeru (1892); H II 39, 919/20 (904) —

- Koeru (1892); ESiK 27, 101/2 (8) — Koeru (1925); E 44689/90 — Kuusalu (1904); E 50573 — Kuusalu (1917); ERA II 18, 222 (16) — Jõelähtme (1929); ERA II 18, 506 — Harju-Jaani (1929); ERA II 18, 510/11 — Harju-Jaani (1929); E 33785/6 (2) — Jüri (1897); E 33786/7 (3) — Jüri (1897); E 33787/8 (4) — Jüri (1897); ERA II 20, 615/7 (4) — Jüri (1930); ERA II 20, 617/9 (5) — Jüri (1930); E 30494/5 (4) — Kose (1897); E 30507 (8) — Jüri (1897); E 57903/4 (14) — Kose (1922); ERA II 19, 116/7 — Kose (1929); ERA II 19, 122/3 — Kose (1929); ERA II 19, 124/5 — Kose (1929); ERA II 19, 126 — Kose (1929); ERA II 19, 489/92 — Juuru (1929); ERA II 25, 327 (4) — Rapla (i. a.);
- 2) kuusikus — ERA II 18, 507/8 — Harju-Jaani (1929); ERA II 20, 292 (1) — Jüri (1929); ERA II 18, 508/9 — Kose (1929);
  - 3) Määri kuusiku vahel — ERA II 13, 297/8 (1) — Simuna (1929);
  - 4) Kohala männiku vahel — E 40645 — Rakvere (1900);
  - 5) sarapikus — ERA II 18, 508/9 — Harju-Jaani (1929);
  - 6) kalmulepikus — ERA II 38, 285/6 (18) — Väike-Maarja (1931);
  - 7) rabas — ERA II 19, 487/8 (2) — Juuru (1929);
  - 8) Mädasoo ääres — ESiK 37, 11/2 (13) — Keila (1926);
  - 9) allika ääres — H II 65, 187/8 (2) — Rakvere (i. a.);
  - 10) jõe ääres — ERA II 38, 240 (25) — Väike-Maarja (1931);
  - 11) mäel — ERA II 37, 541 (4) — Jõhvi (1931);
  - 12) Odakivi mäel — E 52259/60 (3), E 50263 (5) ja E 50263/4 (6) — Kuusalu (1917);
  - 13) väljal — ERA II 38, 245/6 (32) — Väike-Maarja (1931);
  - 14) heinamaal — H II 1, 669 (4) — Vaivara (1888); EUS VII 646/7 (10) — Simuna (1910); ERA II 20, 608/9 (44) — Jüri (1929); ERA II 24, 654 (3) — Türi (1930);
  - 15) karjamaal — E 21214 (1) — Haljala (1895); E 61119/20 — Väike-Maarja (1927);
  - 16) karjas — ERA II 20, 585/6 (22) Jüri (1930);
  - 17) tule ääres — H II 39, 635/6 (659) — Koeru (1892); ERA II 20, 296 (7) — Jüri (1929);
  - 18) teel — E 4640 (7) — Haljala (1893); ERA II 38, 247/8 (34) — Väike-Maarja (1931); ESiK 27, 89 (4) — Koeru (1925); ERA II 183, 719 (5) — Koeru (1938); ERA II 18, 140/1 — Jõelähtme (1929); E 30335/6 (5) — Kose (1897); ERA II 19, 117/8 — Kose (1929); ERA II 19, 123/4 — Kose (1929);
  - 19) 1/2 versta kodust eemal — E 14572 (2) — Ambla (1895);
  - 20) kodu ümbruses — ERA II 18, 510 (12) — Harju-Jaani (1929); ERA II 38, 162 (27) — Kose (1931);

Suuremal arvul kordadel on tekstis sõnaselgelt mainitud, et tegevus toimub metsas. Kuid metsa semantika on veidi laiem kui ala, kus kasvavad puud. Metsa tähendus tuleb esile vastanduses kodule. Mets on mittekodu, kultiveerimata ala, loodus tervikuna. Seetõttu ilmutubki metshaldjas inimesele mitte üksnes metsas, vaid ka vahepealsetel aladel (eeskätt teel), mis otseselt ei kuulu inimese elupaiga juurde. Ei ole kahtlust selles, et haldja-sünnimustik, s. t. kohtumine metshaldjaga saab toimuda vaid väljaspool kodu. Haldjas on tihedalt liitunud või isegi kammitsetud metsaga, mis on tema tegevusruumiks. Inimene kogeb haldjat vaid siis, kui ta läheb haldja tegevusruumi.

K o g e j a

Kõige ilmetumaks ja värvitumaks komponendiks haldjatekstides on inimene, kes kogeb haldjat. Tavaliselt on selleks jutustaja (15 teksti), jutustaja sugulane (9 teksti) või keegi mees

(43 teksti). Vähem on haldjaelamuse kandjaks naised (14 teksti). Mõnedes tekstides on kogejat iseloomustatud tema vanuse, sotsiaalse seisundi või ameti kaudu. Kuid mõnel muul viisil pole kogejat iseloomustatud. See näikse kinnitavat tõika, et kogejaks võib olla potsentsiaalselt iga kollektiivi liige. Vaadeldavast materjalist 22 tekstis üldse puudub kogeja. Neis tekstides ei kõnelda konkreetsetest juhistest, vaid haldjast üldse. Näiteks võib selline teade sisaldada käitumisjuhist («Käi metsas ilma häält tegematta siis ei eksita algjas sind ära» — H II 11, 79 (1) — Viru-Jaagupi (1889)) või uskumust haldja päritolu, tekke, vanuse jms. kohta.

Haldjas

Haldjas, tema väliskuju ja erinevad ilmingud on kõige kirka- maks komponendiks haldjatekstides. Haldjas on liitmoodustis ja teda tuleb vaadelda liigendatult. Võib eristada järgmisi elemente: 1. haldja nimetus; 2. haldja kuju (või siis ilmnemise vorm); 3. atribuudid; 4. epiteedid; 5. haldja tegevused (käitumised).

Haldja nimetus. Ilmselt jaotub haldja nimetus osaliselt murdeti, osaliselt aga ka juhuslikult. Täpsete levikupiiride määratlemine nõuab spetsiaalset uurimist, kuid võrd rahvaluule kogujad on nime üles kirjutanud väga vabalt ja muutlikult. Erinevad nimekujud esinevad nii Viru-, Järva- ja Harjumaal ligikaudu võrdse sagedusega. Samuti pole suuremaid eelistusi ühele nimekujudest: /h/aljas, /h/alljas esineb umbes 17% juhtudest; nimekujud /h/alia, /h/aliyas, /h/allijas esinevad sagedusega 31%; /h/algias, /h/algjas, /h/algijas esinevad sagedusega 24% ja lõpuks nimekujud, mis varieeruvad /h/aldias, /h/aldjas jne., tulevad ette 28% vaadeldavatest juhtudest.

Haldja kuju. Haldja avaldumise vormid on tekstide kõige värvikamad ja samal ajal kõige muutlikumad elemendid. Haldja kuju võib olla

1. määratlemata: mingi hääl (kuuldakse haldjat metsas huikavat, hobusega sõitvat, laulmas, nutmas — nimetatud vorm esineb 20 tekstis. Mõnikord on häält püütud lähemalt iseloomustada, näit. «Jaal old naa kole ja nagu põle inimese jaal oldgi» — H II 39, 631/2 (655) — Koeru (1892); mingi kogu (2 teksti);
2. loodusvormiline: heinasaad — ERA II 24, 528 (5) — Türi (1930); lepapõõsas — E 39422 — Tallinn (1899); imelik post, puukübar peas — ERA II 24, 654 (3) — Türi (1930);
3. zoomorfine: suur loom — E 17439/44 (10) — Vaivara — (1895); kaks valget lehmavasikat — ERA II 38, 285/6 (18) — Väike-Maarja (1931); suur sinihall metshärg — E 14751 (2) — Ambla (1895); ihualasti siga — ERA II 19, 122 (12) — Kose (1929); karvane koeramoodi elukas — ERA II 19, 116/7 — Kose (1929);
4. antropomorfine: «old ikka inimese moodi, hall vammus sellas, suur lai hall kaabu old peas» — ERA II 27, 469/70 (1) — Nissi (1930); alasti inimene, viht jalgade vahel — ERA II 19, 487/8 (2) — Juuru (1929); inimese jalg, suur ja valge kui voodilina — EStK 31, 77 (2) — Viru-Jaagupi (1925); mees — H II 12, 172/4 (48) — Väike-Maarja (1931); mees, punased sääred, mustad põlvist saadik püksid ja hall kampsun, valge kaelkott seljas

- ja raha helises sees — E 21214 (1) — Haljala (1895); mees, käed küünarnukist saadik ja jalad põlvedeni punased — E 50259/60 (3) — Kuusalu (1917); ilus noor härra, hallid riided seljas — H II 39, 919/20 — Koeru (1892); hall vanamees — ERA II 19, 122/3 — Kose (1929); ERA II 38, 193/4 (59) — Väike-Maarja (1931); hall vanamees, hall habe, hall kroogitud vene kuub seljas — ERA II 30, 188/90 (4) — Iisaku (1930); suure halli habemega vanamees — ERA II 198, 242 (13) — Haljala (1938); H II 65, 187/8 (2) — Rakvere (i. a.); vana tudi halli habemega vanataat, hall kasukanäru seljas — E 44689/90 — Kuusalu (1901); ilus naisterahvas — ESTK 27, 89 (3) ja (4) — Koeru (1925); valges riides naisterahvas — ERA II 13, 332 (2) — Simuna (1929); ERA II 13, 183/4 (3) — Simuna (1929); E 60822 (2) — Väike-Maarja (1927); valges riides naisterahvas, korv käes — ERA II 13, 331 (1) — Simuna (1929); naisterahvas, õletuust käes — ERA II 13, 297/8 — Simuna (1929); naisterahvas, mustad riided, peas kirju rätik — EUS VII 2004/5 (224) — Väike-Maarja (1910); naine kahe lapsega — H II 1, 669 (4) — Vaivara (1888); kaks mampslit, toredad kübarad peas ja uhked kleidid seljas, õletordid käes — E 39097 — Simuna (1899); hall vanaeit — ERA II 12, 375/6 (11) — Simuna (1929); vanem naisterahvas, suurrätik ümber, seelik ja pluus seljas, hall linane rätik peas — ERA II 183, 719 (5) — Koeru (1938); mees ja naine, hallide riietega — H II 39, 633/4 (657) — Koeru (1892); laps — E 4640 (7) — Haljala (1893); H II 39, 633/4 (657) — Koeru (1892); ERA II 77, 309, (141) — Hageri (1934); ERA II 27, 365/6 (14) — Nissi (1930); väikene poisike, alasti olekus — E 50263/4 (6) — Kuusalu (1917); poiss, hallis riides — ERA II 38, 699/701 (13) — Vaivara (1931); «veikene küündra pikune poisikene punane kolme nurgeline kübar peas» — E 57903/4 (14) — Kose (1922);
5. kombineeritud «kentaurlikud» vormid: pikk hall mees, kitse jalad all, karjund kõvasti «Tlutale tluu» — EUS VII 464/7 (10) — Simuna (1910); püksata mees, hanejalgede moodi jalajäljed — H II 11, 782/3 (5) — Väike-Maarja (1889); mehemoodi elukas, kahe jalaga, saba taga — ERA II 19, 118/9 — Kose (1929);

Toodud haldja kuju kirjeldusest selgub, et haldja ilming võib omandada erinevat selguse ja konkreetsuse astet. Esiteks võib haldjas endast märku anda üsna ebamääraselt. Sellistel kordadel tõlgitseb inimene juhuslikke, üksikuid ja ebaharilikke loodusilminguid ning hääli kui üleloomulikkuse — haldja — kehastust. Teiseks võib haldjas oma olemasolu manifesteerida täiesti kuulmata ja nägemata mingi tegevuse tagajärje kaudu. Nii võib haldja manifestatsiooniks olla lühiajaline meelemuutus ja segimine (eksimine), mida tõlgendatakse kui haldja avaldumist. Kolmandaks võib haldjas nii vahetus paranormaalses kogemuses kui ka selle kogemuse kirjelduses omandada selge küllalt keerulise kas antropo- või zoomorfse kuju. Haldjas kerkib metsast esile kui iseseisev ja aktiivne figuur, kel on jaksu sekkuda ka inimese tegevusse. Haldja kuju eri vormides on näha hierarhiat alates lihtsatest ilmingutest kuni püsivate ja keeruliste tajudeni.

Uheskoos kogemuspildi keerustumisega rikastub ka kirjeldusvahendite hulk. Ülaltoodud loetelust võib näha, kuidas eri kujudega liituvad erinevad atribuudid ja epiteedid. Võib arvata, et atribuudid ja epiteedid kannavad erinevaid funktsioone kirjelduses. Kui haldja kuju nimetamine («vanem naisterahvas» jms.) viitab kuju reaalsusele ja esinemisele argielus, siis atribuudid viitavad millegi ebaharilikkusele ja kokkusobimatusele. Atribuudid

(õigemini küll atribuutide ebaharilik kombineerimine) ongi kirjelduses selleks, mis kannavad endas informatsiooni haldja ilmingu üleloomulikkuse kohta, annavad metshaldjatekstide värvikuse ja kogu nende imelisuse. Epiteedid on aga palju üheplaaniilisemad («vana», «hall», «ilus» jne.) ja viitavad kõnekeele klišeedele.

Rahvausundis puudub ühtne ja selge kujutus, kuidas näeb välja haldjas. Pole ka mingit eelistust antropo- või zoomorfsusele. Võiks väita, et kirjeldustes võib haldjas omandada suvalise väliskuju ja et ta sarnaneb alati mingile reaalelulisele nähtusele, mis on vaid ebaharilikkuse suunas veidi muudetud. Korrates varem väidetut: haldja ilminguil on suhteliselt suur vabadus ja neid võib konstrueerida mitmeti /3, lk. 409/.

Haldja tegevus. Kõige olulisemaks lõiguks haldjatekstides on haldja tegevus, mis on nagu keskseks jooneks, mille ümber koonduvad teised metshaldjatekstide onomastilised detailid. Haldja tegevusi võib rühmitada järgmiselt:

1. ilmutab end kogejale passiivselt, viimase küsimustele ei reageeri, kaob äkitselt: vanem naine imetab lapsi — H II 1, 669 (4) — Vaivara (1888), ERA II 183, 719 (5) — Koeru (1938); kiigub puu oksa peal — ERA II 77, 309 (141) — Hageri (1934); istub kivi otsas — H II 65, 187/8 (2) — Rakvere (i. a.); II 13, 292 (2) — Simuna (1929); istub puu otsas — ERA II 198, 242 (2) — Simuna (1929); ripub jalgupidi puu otsas — E 50263 (5) — Kuusalu (1917); tuleb vastu — ESTK 31, 77 (2) — Viru-Jaagupi (1925); ESTK 27, 89 (4) — Koeru (1925); seisab — E 44689/90 — Kuusalu (1904); E 50573 — Kuusalu (1917); ERA II 20, 296 (7) — Jüri (1929); kõnnib ees — H II 12, 172/4 (48) — Väike-Maarja (1890); jookseb ja tantsib — EUS VII 2004/5 (224) — Väike-Maarja (1910); magab kivi juures — E 50259/60 (3) — Kuusalu (1917); tuleb tule äärde soojendama — H II 11, 782/3 (5) — Väike-Maarja (1889); koob tule ääres sukka — ERA II 12, 375/6 (11) — Simuna (1929); ERA II 13, 183/4 (3) — Simuna (1929); laulab — ERA II 27 (365/6 (14) — Nissi (1930); ERA II 20, 585/6 (22) — Jüri (1930); nutab — ERA II 38, 554 (50) — Viru-Jaagupi (1931); hõikab metsast — 16 teksti; räägivad omavahel — ERA II 20, 617/9 (5) — Jüri (1930); ERA II 18, 506 — Harju-Jaani (1929);
2. ilmutab end kogejale aktiivselt: haldjas ja kogeja astuvad omavahelisse kontakti: kutsub sulast metsa, sulane jääb hiljem haigeks — E 39288 — Rakvere (1899); rehepapp hõikab haldjale vastu, jääb hiljem haigeks — E 30494/5 (4) — Kose (1897); ajab magaja kohalt minema — 6 teksti; pakub kannust õlut juua — E 60822 (2) — Väike-Maarja (1927); abistab kodutee leidmisel — ERA II 38, 699/701 (13) — Vaivara (1895); ERA II 13, 331 (1) — Simuna (1929); keelab pühapäeval töö tegemise — ESTK 27, 89 (3) — Koeru (1925), ESTK 37, 11/2 (13) — Keila (1926);
3. omaette rühma moodustavad tekstid, kus esitatakse haldja jälgedel eksimise või otseselt haldja poolt eksitamisega seotud kujutelmi. Usutakse, et haldja nägemine või tema jälgedel viibimine põhjustab eksimist /4/. Analüüsitava materjali hulgas oli selliseid kujutelmi sisaldavaid tekste 23. Eksitamist võib pidada kõige sagedasemaks haldja tegutsemisviisiks.

Kirjeldatust selgub üsna tagasihoidlik osa, mis haldjale oli antud inimeste igapäevases elus. Reeglina on haldjas vaid passiivne kujutluspilt, mis teatud tingimustes ilmutub inimesele. Haldjas oleks nagu metsa teiseks näöks, mis annab ennast näha metsas kriitilistel hetketel, mil inimene kaotab kindluse oma seostes

oma koduga, inimkultuuriga. Kuid sellisena jääbki ta pelgaks metafooriks, metsa teisitiolemiseks, olles XIX sajandi lõpus ja käesoleval sajandil minetanud oma esmasema ja inimelu olulisema tähenduse.

Peale eksitamise ei ole ühtegi tegevust või motiivi, millega oleks haldjas tihedamalt seotud. Episoodiliselt seostub ta teiste motiividega. Need motiivid võivad olla laenatud ühisest uskumuse fondist ja neid motiive jagab haldjas võrdsemal ja ebavõrdsemal määral teiste uskumuslike tegelastega, kelledest osa kannab kindlat nime ja teine osa on ka nimeta. Haldja sidetus mingi kindla motiiviga, mis annaks talle kindla funktsiooni inimsuhetes looduse ja üleloomuliku kujuteldava maailmaga, näitavad tema funktsioonitust ja episoodilist osa inimeste elus.

5. Haldjatekstide tüpoloogias (kokkuvõte)

Kõige esmalt võib kõik teated jagada kahte rühma sõltuvalt tema konkreetseuse (üldistatuse) astmest. Suurem osa tekste kirjeldavad haldjakogemust reaalselt toimunud sündmusena mingi külakollektiivi liikme elus. Selles mõttes on tegu konkreetse tegevuse või kogemuse kirjeldamisega. Kuid on olemas tekste (neid on 22), kus puudub konkreetne kogeja ja konkreetsed sündmused, milles haldjas ilmneb. Sellistes mittekonkreetses tekstides kirjeldatakse käitumisjuhendeid, haldjate sugu tervikuna jne. Kuid need teated on väiksearvulised, mis näitab, et rahvas ei suutnud haldjast mõelda kui abstraktsest olevusest. Haldjas eksisteeris rahva teadvuses situatiivselt. Ta aktualiseerus vaid kogemissituatsioonis, kui kollektiivi liige hallutsineerides tõesti haldjat nägi. Jutustades kogemissituatsioonist teistele taas elustus haldjauskumus, sest inimeste vaim oli aldis kogema haldjat. Haldjakogemus on situatiivne veel selles mõttes, et haldjas on lahutamatu inimese elukäigust. Haldjal puudub iseseisev elu, mida inimesed oskaksid diskursiivselt kirjeldada, ta on peaaegu alati lõik mingi konkreetse inimese biograafiast. Tihti on selleks inimeseks jutustaja ise.

Teiseks tunnuste rühmaks, mille aluselt võiks haldjatekste iseloomustada, on haldja ja inimese vahelise seose iseloom. Haldja nime etümoloogia lubaks oletada haldjal kaitse ja valitsemise funktsioone (haldjas tuleneb vanade germaani keelte sõnaderühmast, mis omavad tähendust «*karja kaitsma, hoidma; valvama*»). Kuid vaadeldud tekstides ei ilmne märkimisväärtset halduslikku või majanduslikku seost haldja ja inimese vahel. Haldjal näivad puuduvat kindlalt väljakujunenud majanduslikud, elulised jms. funktsioonid. Haldjal näib olevat vaid üks ning inimese elu- ja käekäigule mitteoluline funktsioon — ekshibitsionism. Haldja olemus justkui seisnekski imelistes ja ebaharilikes asendites, kohtades ja kujul ilmutuda inimesele. Võib eristada erinevaid astmeid,

millisel määral haldjas ennast ilmutab. Reeglina jääb haldja ja inimese suhe passiivseks, kuid teatud kordadel võib olla ka aktiivne. Aktiivse suhte korral on haldja tegevuse objektiks kogeja (inimene) ise, näiteks haldjas pakub talle õlut. Tervikmulje põhjal tuleb aga arvata, et haldja tegevused ei oma erilist tähtsust haldja ja inimese suhtes, ja näib, nagu oleksid haldja tegevused (suka kudumine, šamaanilik puu otsas rippumine jne.) haldja kaju atribuutideks. Kõige sagedamini avaldub haldja olemasolu inimesele eksimise kaudu. Ilmselt usuti haldjat valitsevat inimese võime üle orienteeruda metsas. Eksimine ja metsa (haldja) võimusesse sattumine tähendab hetkeks inimese sideme katkemist kultuurkeskkonnaga. Tuleb arvata, et haldjas ja temaga seotud kujutelmad on meieni säilinud kui ikooniline märk uskumuse kandjate ühendusse sattumisest sealpoolsusega, võõraga, met-saga.

KIRJANDUS

1. Hahn, R. A. Understanding Beliefs: An Essay on the Methodology of the Statement and Analysis of Belief Systems. — «Current Anthropology» 1973, kd. 14, nr. 3, lk. 207—229.
2. Honko, L. Geisterglaube in Ingermanland I. — FFC 185. Helsinki, 1962.
3. Laagus, A. Situatsioonianalüüsist folkloristikas. — «Keel ja Kirjandus» 1973, nr. 7, lk. 404—412.
4. Laagus, A. Eksimise motiiv eesti mütooloogias. — Poetika ja folkloor. Tartu, 1976, lk 25—40.
5. Laagus, A. Ühest vanast kihistusest eesti metshaldjaukumustes. Poetika ja folkloor. Tartu, 1976, lk. 41—52.
6. Loorits, O. Eesti rahvaluule ja usund. Tartu, 1933.
7. Pentikäinen, J. The Nordic Dead-Child Tradition. — FFC 202. Helsinki, 1968.
8. Иванов В. В. Топоров В. Н. Славянские языковые моделирующие семантические системы. М., 1965.
9. Неклюдов С. Ю. Статические и динамические начала в пространственно-временной организации повествовательного фольклора. — Типологические исследования по фольклору. М., 1975, с. 182—190.
10. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. Л., 1946.
11. Рошняну Н. Традиционные формулы сказки. М., 1974.

Tekstis kasutatud lühendid

- E = M. J. Eiseni kogu Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas;
 ERA = Eesti Rahvaluule Arhiivi kogu Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas;
 ESTK = M. J. Eiseni stipendiaatide kogu Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas;
 EUS = Eesti Üliõpilaste Seltsi kogu Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas;
 FFC = Folklore Fellows Communications;
 H = J. Hurda kogu Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas;
 i. a. = originaalis ilma aastaarvuata.

ЭСТОНСКИЙ ЛЕСНОЙ ДУХ (METSHALDJAS)

Айно Лаагус

Резюме

Верования об эстонском лесном духе (metshaldjas) считаются одними из первоначальных и арханчных в мифологической системе эстонцев. Все рассказы о лесном духе представляют собой описания реальных переживаний самого рассказчика или других рядовых членов общества. В настоящей работе дается систематическое описание 108 рассказов, в которых описываются встречи человека с лесным духом. Язык описания, так называемый анализ ситуации, приведен в предыдущей статье автора (Laagus, 1973). Народные рассказы (folk-belief stories) о лесном духе содержат следующие основные компоненты: 1) спецификация времени; 2) спецификация пространства; 3) субъект переживания; 4) лесной дух (название духа, внешняя форма — антропоморфическая, зооморфная и т. д., атрибуты и эпитеты сверхестественного существа, акты поведения лесного духа). Автор статьи приходит к заключению, что эстонский лесной дух (haldjas) не обладает выраженными экономическими и жизненно важными функциями. Вероятно, что лесной дух имеет больше сходства с определенным иконическим знаком или галлюцинативной метафорой о прерванных связях между домом и лесом. Лесной дух является разъясняющим образом природы (леса) в сознании мифологически настроенного рассказчика.